

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ І КУЛЬТУРА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

А.С.Радей

*викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті розглядаються основні соціально-філософські підходи до розуміння і дослідження понять «екологічна свідомість» і «екологічна культура».

Ключові слова: екологічна свідомість; екологічна культура; екологічний світогляд; коеволюційний розвиток.

Стан сучасного екологічного знання обумовлений наявністю екологічної кризи та пов'язаної з нею кризи екологічної свідомості. Для вирішення екологічної кризи суспільство потребує не тільки значних економічних та соціальних зусиль, а й докорінної перебудови існуючої на сьогоднішній день екологічної свідомості та системи екологічного знання.

До сьогодні соціальні впливи людини на довкілля засновувалися, як правило, на парадигмах, що ґрунтувалися на ствердженні панівного становища людини стосовно природи. Це призвело до формування споживацького, прагматичного підходу до характеристики системи «природа – суспільство». Сучасне людство стоїть перед вибором подальшого шляху розвитку від сьогоденного стану суспільства до якісно нового його стану, що передбачатиме збалансоване співвідношення соціально-економічного та екологічного розвитку. Вибір «стратегії людства» має бути співзвучним зі «стратегією природи», тобто межі та напрям розвитку людства мають узгоджуватися з розвитком всієї біосфери, забезпечувати коеволюцію природи та суспільства.

Цілеспрямована система дій, що забезпечує вихід з глобальної екологічної кризи, повинна здійснюватися двома шляхами: техніко-технологічним та світоглядно-соціальним. Технологічні програми, що охоплюють різноманітні напрями людської діяльності, повинні сполучатися із соціальними програмами, які за своїм рішенням є найбільш складними. Світоглядно-соціальна складова на шляху до вирішення екологічних проблем є, на наш погляд, такою, що перебуває із техніко-технологічною складовою у стані діалектичної взаємодії: з одного боку, екологічний світогляд впливає на формування екологічної культури, що, зрештою, відбивається на стані екології в цілому; з іншого боку – наявний стан екології справляє певний вплив на екологічний світогляд, а через останній – і на екологічну культуру.

Сучасні природні процеси не можуть бути вирішені тільки з позицій природничих та технічних наук, але мають включати в себе й соціокультурне осмислення особливостей перебігу природних процесів, їх причин та наслідків. Соціокультурне осмислення, в свою чергу, неможливе без аналізу екологічного знання, якого людство набуло за весь період свого існування, а такий аналіз має ґрунтуватися на висвітленні філософських передумов формування екологічного знання.

Процес формування екологічного знання досить довгий, він обумовлюється розвитком знання про людину та природу; специфіка екологічного знання, таким чином, полягає в його інтегративному характері – здатності концентрувати в собі не тільки філософське, а й природничо-наукове, соціально-гуманітарне знання.

Екологічне знання як специфічна форма соціального знання сформувалось на етапі суспільного розвитку, що відзначається високим рівнем розвитку матеріального виробництва, системою суспільних відносин та станом наукового знання. Однак ще в стародавній філософії були зроблені спроби осмислити світ, в якому живе людина. Тут йдеться не про появу специфічного екологічного знання або про постановку екологічних проблем, проте були сформовані знання на рівні окремих елементів або геніальних припущень, що характеризують Космос, Універсум, Природу в їх проявах по відношенню до людини.

Ці проблеми були представлені в аспектах космоцентричного трактування Фалеса, Геракліта, Піфагора, Демокріта тощо. В цей же час формується антропоцентричне світосприйняття Гіппократа, Протагора, Секст Емпірика. Спроба осмислення Космосу як єдиного, системного, органічно зв'язаного була зроблена Сократом і Платоном, а Арістотель вніс до неї природничо-наукове обґрунтування. Цікавою є ідея про людину як мікрокосм Миколи Кузан-

ського, його спроба обґрунтувати геліоцентричне вчення.

У емпіричній натурфілософії піднімалися питання підкорення людиною природи, ролі емпіричного досвіду в перетворенні довкілля. Це особливо яскраво виражено у філософії Ф.Бекона. Гуманістичні мотиви пронизували пантеїстичну філософію Жан Бодена, М.Монтеня, Б.Спіноза, Л.Гумбольдт, П.А.Кропоткин також стояли у витоків етичних підстав екологічних проблем.

І лише в XIX ст. екологічне знання набуло системності. Проблеми генези екологічного знання, причин його появи і розвитку були розкриті в роботах К.Маркса і Ф.Енгельса. Капіталізація ґрунтувалася на постійному збільшенні прибутку, для здобуття якого необхідні були як досконалий процес праці, так і наукові знання. Природа була вплетена в безпосередній процес виробництва, вона стала неорганічним тілом людини, виникла система «природа–суспільство» зі своїми проблемами, вирішення яких потребувало довершених екологічних знань.

Складність і суперечливість сучасної екологічної ситуації поставили ряд проблем, які знайшли віддзеркалення в роботах сучасних учених. Це проблеми: коеволюції природи та суспільства; стратегії єдиної цивілізації планети; етичних принципів екології; екологічного світогляду; екологічної свідомості та культури; екологічної парадигми та імперативу; глобального еволюціонізму та наукової картини світу тощо.

Між різноманітними рівнями розвитку знання існує послідовний зв'язок, який передбачає заперечення віджилого, збереження деякого вмісту передування і зміни, успадкованого на якісно новому рівні. Так, релігійно-міфологічна картина світу не зникла з появою філософії. На ранніх етапах їх важко було розрізнити, але це було нове знання про світ, хоча космоцентрична орієнтація збереглася.

Слід зазначити, що низка досягнень науково-філософської думки заслуговує на особливо високу оцінку, оскільки вони справляють прямий і досить значний вплив не лише на свідомість людей, але і на їх практичну, у тому числі – екологічну діяльність.

Це, насамперед, вчення В.І.Вернадського і його послідовників про ноосферу, в якому запропонований шлях досягнення гармонії між людиною, суспільством і природою як основа вирішення екологічних проблем. У цьому вченні в якості головного чинника, що гармонізує стосунки між суспільством і природою, виділена свідома діяльність суспільної людини, що здатна додати природному середовищу її існування стабільність і розумні форми буття та розвитку.

Важливим досягненням філософії є також концепція етичного ставлення до природи. Вихідні принципи цієї концепції були сформульовані А.Швейцером в його відомій книзі «Культура і етика». Їм був сформульований відомий принцип біоетики «благоговіння перед життям». У сучасній філософській та етичній думці цей принцип отримав подальшого розвитку і модифікований в принципі екологічної етики, біоетики, включаючи біоетику в медицині. Це один із перспективних напрямів розвитку етики і в цілому філософської думки на сучасному її етапі.

Значними є ідеї Н.Н.Моїсеєва про екологічний імператив, про коеволюцію природи і суспільства, які відобразили сучасний стан екологічної ситуації в світі і підходи до її стабілізації та поліпшення.

Важливе значення має концепція стійкого екологічного розвитку, вироблена і запропонована світовій спільноті низкою інститутів з проблем екології, заснованих ООН, і включена в безліч нормативних документів, прийнятих на міжнародному, регіональних і національних рівнях. Вперше ця концепція була прийнята як керівництво до дії на конференції ООН з довкілля в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.

Соціальна філософія, що вивчає причини деградації місця існування людини і способів з її захисту та вдосконалення, сприяє розширенню сфери свободи людини шляхом створення більш гуманного ставлення як до природи, так і до інших людей. Філософська думка бере участь у формуванні екогуманізму в свідомості і поведінці людини і різних соціальних шарів. Від поширення екогуманізму в суспільстві в значній мірі залежить формування ставлення людини і суспільства до природи, а, отже, і підходи до вирішення екологічних проблем.

Ставлення людини до природи завжди опосередковане суспільними стосунками і структурами, перш за все – політичною системою і виробничими стосунками. Тому філософська думка, пояснюючи сутність взаємодії суспільства і природи, екологічних проблем, повинна робити свій орієнтуючий, світоглядний вплив не лише на окремих індивідів, але і на прийняття в соціальному середовищі думок, цінностей, норм, установок на духовну культуру в цілому.

П.Г.Чижов виділяє наступні важливі завдання соціально-філософської думки в природничо-екологічній сфері: «головне завдання соціальної філософії в сфері екології — осмислення моделі майбутньої організації суспільства як еколого-інформаційної цивілізації, здатної до гармонізації стосунків з природним середовищем. Це, без перебільшення, центральне стратегічне завдання на подальшу перс-

пективу, що стоїть перед сучасною філософською думкою.

Інше найважливіше завдання – переорієнтація суспільства із споживацького ставлення до природи на стосунки, засновані на відповідальній коеволюції, здатні гармонізувати систему «суспільство-природа». Розвиток екологічно орієнтованої економіки – найважливіша умова переходу суспільства на дорогу гармонізації системи «суспільство-природа» і стабілізації екологічної ситуації в світі, в регіонах і окремих країнах».

Отже, трансформація екологічної свідомості пов'язана з формуванням екологічного знання, що включає в себе чуттєво-емоційні та раціональні компоненти. Сучасне екологічне знання спирається на традиційне та інноваційне знання; за своїм змістом воно має інтегральний характер, тобто його зміст включає в себе не тільки природничо-наукове, а й філософське осмислення природних процесів, взаємодії природи та суспільства.

Екологічне знання є основою для формування нової парадигми екологічного мислення та екологічної культури. Проблема формування екологічного знання як ядра екологічної свідомості пов'язана зі встановленням нової екологічної парадигми, що заснована на гуманістичних засадах ставлення до природного середовища. Гуманізація екологічного знання щільно пов'язана з проблемою етично-екологічного імператива як гаранта гармонізації складових всередині системи, умовно називаної «природа – суспільство». Таким чином, виникла необхідність філософського дослідження екологічного знання як феномена, поява якого обумовлена соціально-економічними та соціокультурними факторами. Філософське дослідження екологічного знання, в свою чергу, неможливе без аналізу філософських передумов формування останнього.

Онтологічною підставою системної екологічної свідомості виступає ставлення людини до природи або соціально-екологічна сфера життя суспільства. Для наукового вираження соціально-екологічної сфери вводиться особливий категоріальний апарат, що складається з таких елементів, як екологічне буття, об'єктивний світ природних екосистем, суб'єктивно-екологічна реальність, суб'єктивно-об'єктивна екологічна реальність (або олюднена природа, «друга природа» (К.Маркс), людська діяльність як сполучна ланка між природним і соціальним світом, екологічна свідомість та ін. У цьому сенсі екологічна свідомість відображає не стільки природу і суспільство окремо, скільки ставлення людини до природи. У дослідженні М.В.Дороніної об'єктивною основою взаємодії природи і суспільства служить перехід від форм і рівнів організації природного

світу до форм і видів соціального буття, що взаємодіють між собою і формують якісно нову соціоприродну цілісність – систему «суспільство-природа».

Методологічною підставою екологічної свідомості є також екологічна культура. У сучасній літературі немає доки чіткого і однозначного розуміння екологічної культури, проте певний науковий вклад в розробку даної проблеми сьогодні вже зроблений, і він має, безумовно, значний інтерес для нашого дослідження. М.В.Дороніна, зокрема, дотримується теоретичних позицій тих учених (Є.В.Гирусов, В.В.Пустовойтов, І.П.Сафронов, В.А.Ситаров, І.Ю.Широкова), згідно з якими екологічна культура, як органічна, невід'ємна частина культури, представляє особливу сферу життєдіяльності людей, що характеризує своєрідність їх взаємодії з природою і систему діалектично взаємозв'язаних елементів, що включає: екологічні стосунки, екологічну діяльність та екологічну свідомість.

Зауважимо, що при цьому під екологічними стосунками розуміють ставлення людей до штучного місця їх існування («другої природи», тобто соціуму), ставлення людини безпосередньо до природного місця свого існування, стосунки в матеріально-виробничих сферах, пов'язаних із процесом привласнення людиною природних сил, енергії і речовини, і, нарешті, ставлення людини до соціальних умов свого існування.

Екологічна ж діяльність є всією сукупною діяльністю з перетворення навколишнього середовища, а також – природоохоронною діяльністю людини. Така діяльність у вітчизняній літературі зазвичай називається природокористуванням. Поняттям екологічної діяльності в найбільш узагальненому вигляді відображуються всілякі види людської діяльності, що відносяться до вивчення, освоєння, збереження і перетворення природного середовища існування людини і її виживання.

У системі екологічної культури важливе місце займає і екологічна свідомість, яка являє собою своєрідне «підґрунтя» екологічної культури. Екологічна свідомість як духовна освіта формується в результаті відображення екологічних стосунків і екологічної діяльності. В ідеалі культурне природокористування повинне слідувати принципам нової екологічної свідомості, найсучаснішим науковим розробкам, природоохоронним юридичним нормам, загальним правилам екологічної поведінки, що відповідають гуманістичній етиці.

Отже, екологічна культура, заснована на цілісності системи «суспільство-природа», включає діалектичний синтез екологічних стосунків, екологічної діяльності і екологічної свідомості. У цьому синтезі головною ланкою,

інтегруючим чинником є екологічна діяльність як найважливіший чинник перетворення складних природних систем, як основа екологічного управління в системі «суспільство-природа». З'ясування онтологічних та екокультурних підстав екологічної свідомості, безперечно, має велике значення і для визначення її місця в системі суспільної свідомості і духовної культури.

Визначення загальнотеоретичного статусу екологічної свідомості потребує попереднього дослідження її місця в структурі суспільної свідомості і духовної культури. Доцільною, з огляду на це, вбачається конструювання цілісної моделі духовної культури і суспільної свідомості, з'ясування місця в ній екологічної свідомості, визначення зв'язку екологічної свідомості з іншими формами суспільної свідомості: економічною, моральною, політичною, правовою, науковою, художньою, релігійною і, нарешті, філософською. Підкреслимо, що взаємодія всіх цих видів і форм суспільної свідомості і духовної культури і породжує екологічну культуру, у тому числі й екологічну свідомість, яка сприяє збереженню і розвитку системи «суспільство-природа».

Так, економічна свідомість дозволяє забезпечити економічний баланс між господарською діяльністю людей і якісним станом природи. Найважливішим завданням політичної свідомості є усвідомлення досягнення певного рівня рівноваги в природі і соціальному житті, запобігання наслідкам природної стихії, голоду, хвороб, природних і технологічних катастроф, воєн, демографічного «вибуху» тощо. Правова свідомість дозволяє глибше осмислити основні права і обов'язки людини по відношенню до природного середовища, сприяє формуванню у неї відповідальності в межах дозволених законами взаємодій природи і суспільства. Етична свідомість одухотворяє добродійне ставлення людини до природи, сприяє утворенню екологічної етики. Художня свідомість сприяє створенню умов для емоційного і раціонального сприйняття і осмислення краси і гармонії між суспільством і природою. Наукова свідомість орієнтує екологічне мислення на формування в ньому цілісної концепції охорони і раціоналізації природокористування. Релігійна свідомість сприяє формуванню екологічного мислення у напрямі залежності всіх природоохоронних заходів людини від ставлення людини до природного світу як до «божого творіння». При цьому релі-

гійний і науковий типи екологічної свідомості необхідні для виживання людства, хоча і є принципово відмінними одна від одної формами суспільної свідомості. І, нарешті, на стику філософського і екологічного типів суспільної свідомості формується філософсько-екологічна свідомість. Вона є усвідомленням з позиції філософського знання світоглядних і методологічних підстав екологічного буття, закономірностей його організації, функціонування і розвитку. Взаємодія всіх цих форм суспільної свідомості і духовної культури в цілому і породжує екологічну культуру (а, як наслідок – і екологічну свідомість), яка сприяє збереженню і розвитку системи «суспільство – природа».

Отже, системний аналіз взаємодії всіх відомих в сучасній науці основних форм суспільної свідомості через призму екологічної свідомості дає нам можливість адекватніше осмислити формування екологічної свідомості як підґрунтя екологічної культури, а також екологічної культури в цілому, які сприяють збереженню і подальшому розвитку системи «суспільство – природа». У цьому і виражається специфічна природа і загальнофілософський статус екологічної свідомості в системі суспільної свідомості і соціокультурного світу.

Специфіка сучасного етапу розвитку людства характеризується, серед іншого, підвищенням ролі наукового пізнання. Виступаючи найважливішим компонентом культурного прогресу, наука спричиняє істотний вплив на всі сторони людського життя. В період подальшого вдосконалення суспільства, його якісної зміни, коли ставиться завдання інтенсифікації науки, перетворення її на потужний каталізатор, рухому силу науково-технічного і соціального прогресу сучасного людства, велике значення мають системно-філософські дослідження наукового пізнання.

Серед основоположних напрямів сучасного наукового знання і культури важливе місце займають системно-екологічні дослідження. Сучасна екологія є не лише науковою теорією охорони і раціоналізації природокористування, але і соціокультурним феноменом. У зв'язку з цим найбільший інтерес і методологічну складність представляє дослідження екологічної свідомості та екологічної культури, яка має базуватися, передусім, на дослідженні та розробці теоретико-методологічних підходів до аналізу означеної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бейтсон Г.* Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. – М.: Смысл, 2000. – 476 с.
2. *Варго О.М.* Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства // Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.М. Варго; Харк. ун-т Повітр. Сил ім. І.Кожедуба. – Х., 2006. – 17 с.
3. *Доронина М.В.* О системности экологического сознания в современной науке и культуре // Автореф. дис... канд. философ. наук: 09.00.01 / М.В.Доронина; Тюменская государственная сельскохозяйственная академия. – Тюмень, 2005. – 26 с.
4. *Кессиди Ф.Х.* К истокам греческой мысли. – СПб: Питер, 2001. – 277 с.
5. *Рубанова Е.В.* Философские и социокультурные предпосылки формирования экологического знания: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01 / Томский политехн. ун-т. – Томск, 2004. – 22 с.
6. *Чижов П.Г.* Философия и экологические проблемы // Вызовы современности и философия: М-лы «Круглого стола», посвященного Дню философии ЮНЕСКО, Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ.ред. И.И. Ивановой. – Бишкек, 2004. – С. 97-102.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2008 р.

